korreláló változók közül mindig csak egyet használjunk (Malhotra 2005. 631).

Úgy tartják, hogy nincs különösebb probléma, ha a független változók korrelációs együtthatói -0,70 és +70 között vannak. Általában az egymással erősen korreláló változók közül az egyiket kizárjuk a modellből. Annak céljából, hogy bármilyen nemű torzítást elkerüljünk, ki lehet zárni a modellből például a hivatásturizmusban elköltött pénzösszeg független változót.

Végkövetkezésképpen elmondható, hogy a külföldi turisták száma és a turisták által vakációs illetve speciális motivációból elköltött pénzösszeg független változók szignifikáns előrejelzői a függő változónak, amely nem más, mint a turisztikai ipar által generált GDP.

Irodalomjegyzék

Malhotra K Naresh 2005. *Marketingkutatás*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Sajtos László, Mitev Ariel, SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv. Budapest, Alinea Kiadó.

Office for National Statistics, Travel Trends, 2007

http://www.statistics.gov.uk/downloads/theme_transport/Travel_Trends_2007.pdf,

World Travel & Tourism Council Tourism Impact Data Forecasting Tool, http://www.wttc.org/eng/Tourism_Research/Tourism_Impact_Data_and_Forecast_Tool

Csetri Elek erdélyi gazdaságtörténetünk vonzáskörében
– nagyra becsült munkatársunk mementója –

SOMAI JÓZSEF

A Romániai Magyar Közgazdász Társaság nagyon szerencsésnek tekintheti, hogy a nemrég elhunyt Csetri Elek egyetemi professzor, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja igen hatékony kapcsolatra és együttműködésre volt hajlandó társaságunk kutató és tudományterjesztő köreivel. Ebből az együttműködésből eddig négy olyan kötet született (és az ötödik kiadásra vár), amelyek közlésében neki nemcsak mint jeles kutató-írónak volt alapvető szerepe, hanem szerkesztőbizottsági munkájával is nagy segítséget nyújtott az igényes kötetek színvonalas közreadásához.

Az első közös munkánk nyomán megjelent – *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából*[1] című – kötetünkben a szigorú szerkesztőségi lektorálási munkássága mellett társszerzői szerepet is vállalt: témánk bevezetéseként alapos rendezettséggel bemutatta – *Az erdélyi gazdasági gondolkodás előzményeiről a XVIII. század végéig* címmel[2] – a XVI. századdal kezdődően a gazdasági gondolkodásunk írásos nyomait, majd a XVII. és XVIII. századok gazdasági irodalmát. A szerző ezekben az írásokban bizonyítja azt a megfontolandó nézetét, amelyet bevezetőjében így fejt ki: „A gazdaságtudomány, a közgazdaságtan Magyarországon Berzeviczy Gergely úttörését követően tulajdonképpen a 19. században születik meg. Mégis figyelmet kell fordítanunk a gyökerekre, a régmúlt időkre. Ilyen összefüggésben a gazdasági gondolkodás, később pedig a gazdaságtudomány a tudománytörténet egy sajátos területe és művelődésünk része. Vizsgálatának párhuzamosan kell haladnia a

[1] Csetri Elek: *Az erdélyi gazdasági gondolkodás előzményeiről a XVIII. század végéig*, In: *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából*, I. kötet szerk. Somai J. RMKT. Kolozsvár, 2001, 11-34

[2] Csetri ezt a kérdést teljes részletességgel tárgyalja *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás 1800-ig* című kötetében, mely megjelent 1999-ben az Erdélyi Gazda kiadó gondozásában. 143 oldal

megfelelő korszak és a természettudományos eredmények bemutatásával."[3]

Történésztudósunknak ez a párhuzamosságtétele a gazdaságtudományok (valójában társadalomtudományok) és a természettudományos eredmények között alapvető tudományelméleti tételekre utal. Amikor jelenkori- vagy jövőképünk ismeretlen tényezőjével állunk szemben, emlékezzünk egy, a rendszerelméleti tanulmányozás során megismert állításra, amely Kenneth Boulding amerikai rendszerkutató Az általános rendszerelmélet a tudomány csontváza[4] című munkájában található. Szerinte az elméleti rendszerek és konstrukciók bonyolultságuk szerint kilenc színtű hierarchiába rendeződnek. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért illusztrációként először az első és a kilencedik szintet említeném. Az első a statikus struktúra szintje, vagyis az atommag, atomok, molekulák kristályok stb. elméleti sémái. A legfelsőbb lépcsőfok a kilencedik szint, a transzcendentális rendszerek, a le nem tagadható megismerhetetlenek szintje. E két szint között helyezkedik el bonyolultsági fokának megfelelően a többi hét szint: mechanikai vagy kibernetikai rendszer (fizikai, kémiai, termosztát rendszerek); önfenntartó struktúrák (sejt); genetikai társadalom (növényi); az önmagáról való tudás társadalma (állati); az egyedi emberi lény; az utolsó előtti, a nyolcadik szint pedig a társadalmi szervezetek, az emberi élet a maga teljes bonyolultságával és „n" variánsával.

S íme az előbb ígért állítás, amely szerint „amikor emberi személyiségekkel és ember által alkotott szervezetekkel dolgozunk, az empirikus világnak olyan rendszereivel van dolgunk, amelyek messze túl vannak megformulázási képességünk hatókörén". Tehát szerinte a társadalomtudományok területéhez tartozó szerveződésekre alkalmazható működési modellek legtöbb elméleti sémája még mindig a fejlettségi fokozatok alsóbb szintjein, legfeljebb a harmadik szinten, tehát a természettudományok szintjén mozognak.

Álljon itt bizonyítékul Norberth Wiener, a kibernetika atyjának a

[3] U.o., 6

[4] Boulding, Kenneth E., *Az általános rendszerelmélet a tudomány csontváza*. in: RENDSZERELMÉLET, szerk. Kindler-Kiss, Válogatott tanulmányok. Budapest, 1969. 94 -112.

kommunikációs rendszerekre (valójában társadalmi rendszerekre) alkalmazott leegyszerűsített mechanikai modellje. Ez nem más, mint a második szintről kölcsönzött séma, a termodinamika entrópia elméletének alkalmazása a vezetéstudományra. Ez az alacsony szintről vett modell keresi a magasabb szinten elhelyezkedő lények, jelenségek és gépek vezetési folyamatának modelljét, arra a megoldásra jutva, hogy az entrópia-növekedéssel (tehát kevés információval) minden kibernetikai rendszer a funkciói megvalósításához több energiát igényel, azok a rendszerek viszont, amelyek több információval rendelkeznek, funkciójuk megvalósításához kevesebb energiát fogyasztanak. Következésképpen, N. Wiener is a társadalmi szintű mozgások megértéséhez lényegében a második szintről a dinamikai mozgások modelljét volt kénytelen igénybe venni.[5]

A piacgazdaság elméleti modellje sem haladta meg még a harmadik szintet jellemző „termosztát" működési modellt, amikor az elemzett rendszer elemeinek mozgása képünkben a kereslet-kínálat folyamatában egy bizonyos önműködő egyensúly fenntartásra törekvő rendszer.

Ezek után nyilván felvetődik a kérdés, hogy a társadalomszerveződési szintnek melyik szintről válasszunk működési modellt, mert Kenneth Boulding állítása szerint a bonyolult társadalmi folyamatokra nincsenek és nem is lehetnek hibátlan saját szintről vett modelljeink. Így a váratlan és az ismeretlen jelenségek bekövetkezése természetes. Valójában ennek az állításnak ismerete és elfogadása elég sok bizonytalanságot, sőt félelemérzetet is kelthet, amennyiben nem tiszta, hogy mik az ismeretlenjeink és milyen csapdákat rejtegetnek a társadalmi folyamatok, s megoldásukra nem tudjuk, hogy milyen modellt válasszunk. Csetri figyelmeztetése a társadalomtudományos és természettudományos eredmények vizsgálatának párhuzamosságára nyomot hagy mind a tudománytörténeti, mind pedig az alkalmazott tudományok jelenségeinek elemzése alkalmával követett út kiválasztására.

A második közös kötetünk címe *Széchenyi és Erdély*[6], s bár két történész (Csetri Elek és Egyed Ákos akadémikusok) is szerzők, mégis gaz-

[5] Wiener, Norbert; *Cybernetics*; 1948

[6] Csetri Elek: *Széchenyi István szabadságfelfogása*, In: *Széchenyi és Erdély*, szerk. Somai J. RMKT., Kolozsvár, 2002. 49-88

dasági súlypontú a kötet. Csetri írása, amelynek a címe *Széchenyi István szabadságfelfogása*, rámutat arra a tényre, hogy Széchenyi haláláig hű maradt elveihez, amelyek lényege a magyar állami önállóságnak a kérdése. Az írás azt is jelzi, hogy Széchenyi tisztában volt a francia forradalom történelmi jelentőségével és következményeivel nemcsak Franciaország alakítását illetően, hanem Európa gazdasági, társadalmi, politikai és művelődési intézményrendszerének kialakításában is. Bár a Csetri-dolgozat a szabadsággondolat politikai összefüggéseire összpontosít, így is feltárja, hogy a forradalomnak Széchenyi a liberalizmus gazdasági vetületeit is fontosnak tartotta, mert „Miközben az egyén szabadságát hirdette és a törvény előtti egyenlőséget, ez az áramlat egyben gazdaságilag a kereskedelem, az iparűzés és a tulajdonszerzés szabadságára épített. A szabad versenyen alapuló liberalizmus helytelenített minden megkötöttséget, vámrendszert és állami beavatkozást. Bízott abban, hogy az egyéni érdekek végül is harmóniához vezetnek – az egész társadalom boldogulásához."[7]

A harmadik közös kötetünk *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából* című munka második kötete, amelyben a professzor (Farkas Zoltánnal együttműködve) Nagy Miklósról, a neves agrárszakértőről értekezik. E két kötet megjelenése nyomán már 25 erdélyi személyiség került előtérbe, bemutatásra köteteink révén, olyan személyiségek, akik valamennyien a gazdasági gondolkodás értékelői, a XIX és XX. századi erdélyi magyar gazdaság kitűnő ismerői. Nagy Miklósról szóló tanulmányukkal e nevek sorát tették teljesebbé a szerzők.[8]

Itt jegyezzük meg, hogy Csetri Elek társszerzői és szerkesztőbizottsági hozzájárulásával halála előtt elkészült kéziratban *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából* című munka harmadik kötete is, amely az idén kiadásra kerül. Ebben a kötetben Csetri most Fridvaldszky János XVIII. századi tudósról értekezik, aki ez idáig nem kapott érdemeihez mérten megfelelő ismeretséget, pedig kutatásai, írásai[9] jelentősen

[7] U.o. 56-57

[8] Csetri Elek-Farkas Zoltán: *Nagy Miklós*, In: *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából*, szerk. Somai J. RMKT.. Kolozsvár, 2004. 283-304

[9] Fridvadszky János: *Dissertatio de agris fimandis et arandis pro Magno Principatu Transilvaniae*, 1772, Szeben, maradandó alkotás, amelyben szorgalmazza a trágyázást, mint a szántóföldek talajjavításának legfontosabb eszközét.

hozzájárultak korának főleg agrárgazdasági fejlesztéséhez. Ebben az írásban találjuk meg az első Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület leírását, amely bár rövid életűnek bizonyult (1769–1772), mégis úttörő szerepet játszott az akkori gazdasági élet fellendítésében, s amelynek aktív szervezője és munkatársa volt Fridvaldszky is.

Szintén neves történészeink együttműködésével született a *Szövetkezetek Erdélyben és Európában*[10] című kötetünk. Erről Petheő Attila István, a Budapesti Corvinus Egyetem tanárának független elemző értékelése így hangzik: „Míg Magyarországon a rendszerváltást követően megszüntették a Szövetkezeti Kutatató Intézetet, addig a Romániai Magyar Közgazdász Társaság (RMKT) szövetkezeti kutatócsoportja 2003-ban jött létre azzal a céllal, hogy a szövetkezeti intézmény típusait, valamint erdélyi előzményeit és jelenbeli újraalakulásának körülményeit interdiszciplináris (jogi, közgazdasági, szociológiai, történelmi) megközelítésben feltárja és szakmai vitára bocsássa tanulmányokban, munkamegbeszéléseken, workshopokon, konferenciákon."[11]

Valóban állja a helyét a fenti megállapítás, mivel a kötet szerkesztői és társszerzői is úgy tekintik, hogy a tudományos és népszerűsítő kiadványok, szakfolyóiratok cikkeit és néhány megjelent szaktanulmányt leszámítva nincs olyan átfogó önálló munka, amely az erdélyi magyar szövetkezeti múlt és európai formáinak tekintetében ilyen komplex, a teljes rendszert áttekintő forrás lenne. Hunyadi Attila előszavában a következőképpen foglalja össze a kötet tartalmi összetevőit: „A tanulmánykötet az interdiszciplinaritás jegyében a történelmi fejezettel kezdődik, általános képet és keretet rajzolva a második fejezetben tárgyalt és ismertetett különböző szövetkezeti típusok Erdélyben való megjelenését és fejlődését részletesebben tárgyaló tanulmányoknak. Ebben a fejezetben ismerhetjük meg külön-külön a szövetkezeti mozgalom legfontosabb intézményeit: a Hangya fogyasztási szövetkezeteket, hitelszövetkezeteket, iskolaszövetkezeteket, valamint a különböző történelmi korszakok (pl. az 1940–1944 közötti időszak) mezőgazdasági politikáját és az erdélyi régiók (pl. Székelyföld) jellegzetes szövetkezeti problémáit és intézmény-

[10] *Szövetkezetek Erdélyben és Európában*, Szerk. Somai J., RMKT., Kolozsvár, 2007. 455 oldal

[11] Petheő Attila István: *Szociális szövetkezet, avagy visszatérés a gyökerekhez, Közgazdász Fórum*, RMKT., Kolozsvár, 2008, 1. sz. 45

rendszerét. Az európai szövetkezetek jelenlegi helyzetét és romániai újrahonosításuk lehetőségeit a harmadik fejezet tárgyalja, míg alkalmazásuk jogi hátterét a negyedik fejezetben találjuk. A záró fejezet tíz személyiség rövid életrajzát és szövetkezeti munkásságát foglalja össze, majd ezt követi a témában való szakmai elmélyülést segítő ajánlott szakirodalom és a függelékben Erdély szövetkezeti térképe az 1935-ös statisztika alapján."[12]

Ennek a kötetnek Csetri nemcsak szigorú és kompetens cenzora volt, hanem szellemi kezdeményezői közé is tartozott. Hitt a szövetkezeti gondolat felélesztésének társadalmi létszükségességében, és mint a kötet társszerzője, *A szövetkezeti gondolat régmúltjából Erdélyben*[13] című írásában számbavette a szövetkezeti gondolatot annak csíráitól (a céhektől) a kialakult formájukig, és vezérfonalat jelentett az egész kutatócsoportnak kutatásaik folyamán. A következőképpen jelölte meg az ember belső hajlamát az együttműködésre: „Az örök emberben jelen lévő jó, a lelkiismeret és az önérdek mindig azt diktálja, hogy közösségben éljünk, dolgozzunk és segítsünk bajba jutott társainkon. Azért foglaltatik benne a keresztény jócselekedetről szóló tanítástól a céhek társas szellemén és a cserkészek egymás kölcsönös támogatásán át a katonák bajtársiasságáig és a jelenkor nagyméretű szerveződések segélynyújtási programjáig az emberiesség, az összefogás és segélynyújtás eszméje. Ilyen mélyen gyökerezik az emberiség múltjában a gazdasági összefogás, szövetkezés, csírájában maga a szövetkezet gondolata. Ezen mit sem változtat az, hogy az utolsó háromnegyed évszázadban a totalitárius politikai rendszerek súlyosan visszaéltek e nemes gondolattal és szándékkal.[14]

Arra a kérdésre, hogy gazdag tevékenysége során a gazdasági eszmék és gondolkodás története életműve szerves tartozéka volt-e, a 80 éves akadémikus 2004-ben a Közgazdász Fórumnak[15] adott interjúban ezt vallja: „A válaszom az, hogy munkásságomnak mindig szerves része,

[12] Hunyadi Attila: *Előszó a Szövetkezetek Erdélyben és Európában*, Szerk. Somai J., RMKT., Kolozsvár, 2007, 9

[13] Csetri Elek: *Szövetkezeti gondolat régmúltjából Erdélyben*, In: *Szövetkezetek Erdélyben és Európában*, Szerk. Somai J., RMKT., Kolozsvár 2007, 13-30

[14] Uo. 13

[15] Somai József: Ars longa, vita brevis (Interjú Csetri Elek történész-akadémikus születésének 80. évfordulója alkalmából), Közgazdász Fórum 2004/7/4/, 12

egy külön vonulata volt a gazdaságtörténet. Úgy tekintem, hogy ennek a jelenlegi gazdája a Közgazdász Társaság, tehát az itt folyó tevékenység nemcsak a közgazdászoknak, hanem a historikusoknak is fontos. Ez egy olyan egészséges együttműködés, aminek folytatását a magam számára is kötelezőnek tartom. Az együttműködés konkrét eredménye nemcsak az, hogy az Erdélyi gazdasági gondolkodásról szóló két kötetben és a Széchenyi és Erdély című kiadványban szerzőként és szerkesztőként vettem részt, hanem a szövetkezeti mozgalom történetének, középkori és újkori előzményeinek kutatása is, amelyben részt veszek az RMKT keretében".

Csetri számos más munkája is bizonyítéka a gazdasági kérdések iránti vonzalmának.

Már az államvizsga dolgozata az *Erdély és a román vajdaságok XVI. századi kereskedelmi kapcsolatai* címet viselte, amelyben párhuzamosan jelentkezett a politika és a gazdaságtörténet is. Mind a három terület közel állt az érdeklődési köréhez, és végigkísérte aránylag hosszú tudományos tevékenységét.

Munkásságát megismerve tapasztalhattuk, hogy a gazdaságtörténet, politikatörténet, művelődéstörténet egyaránt érdekelte, szintúgy a történeti statisztika és történeti demográfia, hiszen hitelesen és átfogóan, azok összefüggésében lehet egy korszakról teljesebb képet alkotni. Ennek az elvnek köszönhető, hogy a romániai magyar gazdasági történetírásban és jellemzően Csetri gondolkodáskörében ez a terület egész tevékenysége idején helyett kapott.

A Csetri történetírásában ezért kaphattak helyet a Wesselényi-kérdés gazdasági összefüggései; néhány ezzel kapcsolatos tanulmánya megjelent már a pártállam korában is. Az első ezzel kapcsolatos írása a *Gépek és korszerű mezőgazdasági eszközök meghonosítása a zsibói Wesselényi uradalomban* volt (1956-ban)[16], amelyből kiderül többek között, hogy Wesselényi az elsők között alkalmazta a modernebb mezőgazdasági művelési eszközöket, valamint, hogy miként próbálkozott, rendszeresen sikerrel, egész gazdaságát modernizálni. Munkájában Csetrit

[16] Csetri Elek: *Gépek és korszerű mezőgazdasági eszközök meghonosítása a zsibói Wesselényi uradalomban*. In: Csetri Elek – Imreh István – Benkő Samu: Tanulmányok az erdélyi kapitalizmus kezdeteiről. Buk. 1956. 7-44

segítette a külföldi szerzők agrárirodalmának tanulmányozása és mély ismerete, továbbá Kelemen Benjámin felvilágosult gazdász, aki Wesselényi birtokán is jószágigazgatóskodott. A Wesselényi-kérdéssel kapcsolatos *Kelemen Benjámin a haladó gazda*[17] c. tanulmányában az is, hogy a jószágigazgató érdemeinek méltatása mellett Csetri tanulmányának tárgya nem más, mint az, hogy Wesselényi javaslatot tett már 1848 előtt a magyar parasztság történetének a megíratására. Ebben európai példák alapján akarta Wesselényi a közvélemény, elsősorban a nemesség előtt nyilvánvalóvá tenni, hogy nálunk is elkerülhetetlen a jobbágyfelszabadítás és a gazdaság modernizálása.

Csetri vallomásából tudjuk[18], hogy ifjú Weselényi Miklós monográfiájának megírása nagyon foglalkoztatta már fiatalabb kutató korában, azonban a Wesselényi-téma feldolgozása – s főleg kiadása – lehetetlenné vált egy olyan történelmi időben, amikor a rendszer a magyar grófot – annak ellenére, hogy kezdeményezője volt a jobbágyfelszabadításnak, legyen szó akár magyar, akár román jobbágyról – ellenségnek minősített. Így le kellett mondania erről a témakörről, amely egy monográfia formájában meg is jelent más szerzőktől Magyarországon – mert ott lehetséges volt. Akkor fogalmazódott meg benne az a gondolat, hogy egy olyan személyiséget kell választania kutatása tárgyául, akit az egyetemes tudományosság egyértelműen elfogad – így jutott el Kőrösi Csoma Sándor kérdésének vizsgálatához, amely területen az irodalomtörténet számára maradandót alkotott. Azonban a Wesselényi kérdés elemzésére kutatói munkásságának későbbi időszakában még többször visszatért. Ilyen munkája a románul és magyarul is megjelent Wesselényi pályázati terve a parasztság történetének megírására, *A magyar nemzetiség története és testvéri együttműködése a román nemzettel*[19] című tanulmánya (1976). A

[17] Csetri Elek: Kelemen Benjámin, a haladó gazda. In: Kelemen Emlékkönyv. 157-158

[18] Somai József: u.o. 4

[19] Csetri Elek: *A magyar nemzetiség története és testvéri együttműködése a román nemzettel, Tanulmányok*. Koordináló szerk. Bányai László, Szerk. Bodor András, Demény Lajos, Imreh István, Csucsuja István. Buk. 1976 126-172, valamint román nyelven: Proiectul lui Wesselényi privind intocmirea unei istorii a ţărănimii. In: Studii de istorie a naţionalităţilor conlocuitoare din România şi ţnfrăţirea lor cu naţiune română. Naţionalitatea maghiară. Coordinator: L. Bányai. Red. A. Bodor, L. Demény, I. Imreh, I. Csucsuja. Buc. 1976. vol.I. 119-154

rendszerváltás után (1996) eljött az idő, amikor bátrabban lehetett írni gróf Wesselényi történelemalakító haladó eszméiről és reformtevékenységéről. Így születhettek meg végre akadémikusunknak Wesselényiről sorozatban írt értékes elemzései: *Reform és gazdaság Wesselényi Miklós gazdasági eszméi és zsibói birtokának modernizálása*[20], *Wesselényi Miklós, az író*[21], *Wesselényi Miklós a politikai és gazdasági reformer*[22], *Wesselényi a jobbágyfelszabadítás európai hátteréről*[23], *Wesselényi Miklós a gazdasági reformer*[24], *Wesselényi Miklós*[25], *A jiboi Wesselényi könyvtár jegyzéke (1822)*[26].

Egy másik kiemelkedő személyiség, akit Csetri emelt ismét a tudományos közvélemény érdeklődési körébe, Fridvaldszky János jezsuita tudós volt. Gazdaságtörténeti kutatásai során Csetri találkozott Fridvaldszky tudománytörténeti hagyatékával, aki jelentős természettudományi és agrárirodalmi tevékenységet fejtett ki, és aki a XVIII. századi művelődésünk rangos alakjává vált.

A Fridvaldszky-kutatás kapcsán Csetrinek jelentős számú közleménye látott napvilágot. Az egyik nagyon fontos forrásnak a közlését Engel Károllyal közösen végezte: valójában Fridvaldszky János alapvető munkáját, az Erdélyi Gazdasági Egyesület 1769-ben meghirdetett pályázatára megírt részletes latin nyelvű tanulmányát, a *Disszertátiót (Disertatio de agris fimandis et arendis pro M Principatu Transilvaniae)*[27] és annak

---

[20] Csetri Elek: *Reform és gazdaság Wesselényi Miklós gazdasági eszméi és zsibói birtokának modernizálása*, EM.1996.3-4 sz. 201-218

[21] Csetri Elek: *Wesselényi Miklós az író*, Helikon, 1997. május 10, 9. sz. 3-4

[22] Csetri Elek: *Wesswelényi Miklós a politikai és gazdasági reformer*, In. *Előadásdok és tanulmányok Wesselényi Miklósról*. Szerk. Takács Péter, Devrecen 1997, 9-36 és In: *Szilágysági magyarok* Buk.- Kv. 1999. 26-48

[23] Csetri Elek: *Wesselényi a jobbágyfelszabadítás európai hátteréről*, In: Jobbágyfelszabadítás 1848. Szerk. Varga János-Fehér György. Bp. 1998. 24-36 és Székelyföld 1998. nov. 101-112

[24] Csetri Elek: *Wesswlényi Miklós a gazdasági reformer* In *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából*, I. kötet szerk. Somai J. RMKT. Kolozsvár, 2001, 53-72

[25] Csetri Elek: *Wesselényi Miklós*, Korunk 2003, 12. sz. 25-34

[26] Csetri Elek: *A jiboi Wesselényi könyvtár jegyzéke* (1822), In: *Kiss Emlékkönyv*, 70-80

[27] Fridvaldszky János: *Disertatio de agris fimandis et arendis pro M Principatu Transilvaniae*, In: Csetri Alexa – Engel Carol: *Prima lucrar eagronomică de specialitate din Transilvania*. Bucureşti, 1970 51 l

román nyelvű fordítását tették közzé, amely az erdélyi szántóföldeknek a műveléséről és dúsításáról szól. Ez a munka román bevezetővel jelent meg 1970-ben. Még Engel halála előtt tervezték, hogy esetleg magyar fordításban is napvilágot lásson, mivel ezt tekinthetjük az erdélyi magyar agrárirodalom első tudományos termékének.

Fridvaldszkyval kapcsolatban említjük meg, hogy Csetri számos más tanulmányt is megjelentetett románul és magyarul, amelyekből megtudjuk, hogy miként sugároztak ki a nyugati-európai agrártudományi eredmények Erdélyre, és hogyan próbálták ezeket itt alkalmazni. Végső soron az angol és a németalföldi agrártudomány begyűrűzéséről szólnak, ami a XVIII. században lényeges kérdés volt, mert akkor a természettudományos eredmények kezdtek érvényesülni Európában a mezőgazdaságban, s természetesen ezzel párhuzamosan az agrártudományban is, amely akkor volt megszületőben Magyarországon és Erdélyben is. Erről a kérdéskörről nemcsak több magyar és román anyag jelent meg, hanem francia változatú is, mégpedig Nápolyban, egy gazdaságtörténeti folyóiratban. Lévén, hogy Fridvaldszkyval több munkájában foglalkozott, és összefoglaló gyűjteményes kötetben is jelentetett meg tanulmányt, a kérdésből egy kismonográfia született, amit a család egyik leszármazottjával, id. Fridvaldszky Jánossal közösen készítettek el és adtak ki 2003-ban. Címe *A köz hasznára – az ég kegyelmével. Fridvadlszky János, a jezsuita tudós és feltaláló. (1730–1784)*[28], amelyben ezt a kiváló természettudóst mutatták be – egyrészt az embert, a jezsuitát, de a hangsúlyt természetesen a tudósra helyezve, összegezve mindazt, amit csak tudhatunk róla. Csetri a monográfia előszavában írja: „Egy méltatlanul elfeledett tudósról szól e könyv. Fridvaldszky János mellőztetésében az utolsó fél évszázadban bizonyára annak is része volt, hogy a jezsuita rend tagja volt, írásunk azt a célt szolgálja, hogy mintás élete és tudományos munkálkodása bemutatásával művelődési múltunk egy hiányzó pászmáját töltse be.”[29]

Fridvadszkyval kapcsolatos többi megjelent tanulmánya is hozzáadás a tizennyolcadik századi kevésbé ismert tudós munkásságának fel-

[28] Csetri Elek – id. Frivaldszky János: *A köz hasznára – az ég kegyelmével. Fridvadlszky János, a jezsuita tudós és feltaláló*. (1730–1784) Bp. 2003. 160 oldal

[29] U,o. 7

tárásához. Ezek között említjük: *Fridvaldszky János, egy XVIII századi tudós, népbarát*[30], *Az erdélyi felvilágosodás egy kiváló tudósa*[31], *Prima lucrare economică din Transilvania*[32], *Egy agrártudós a XVIII. századi Erdélyben*[33], *Az erdélyi Mezőgazdasági Egyesület*[34], *Societatea ardeleană de agricultură 1769-1772. (Erdélyi mezőgazdasági egyesület (1769-1772)*[35], *Importanţa primei lucrări agronomice de specialitate din Transilvania I*[36], *Importanţa primei lucrări agronomice de specialitate din Transilvania II*[37].

Történészeink, s így maga Csetri is a rendszerváltás előtt gyűjtötték ugyan az anyagot tudományos kutatásaik során, azonban azok jelentős részének a publikálására csak jóval később, vagy időhiány miatt máig sem került sor.

A méhészettel kapcsolatos anyaggyűjtését és publikálását Csetri a Közgazdász Fórumban így meséli el 80 éves korában: „Volt viszont a témának egy olyan vonzata, ami kutatás közben került felszínre. Mégpedig az, hogy az egész régi erdélyi magyar gazdasági gondolkodásnak egyik központi kérdése a méhészeti foglalatosság volt. Lévén, hogy az 1980-as években már megszűnőben volt az ún. „fehér sorozat" (amely-

[30] Csetri Elek: *Fridvaldszky János, egy XVIII. századi tudós, népbarát*. Művelődés 1968. 10. sz. 62-63

[31] Csetri Elek: *Az erdélyi felvilágosodás egy kiváló tudósa. Fridvaldszky János*. Brassói Lapok, 1970. szept. 24.

[32] Csetri Elek - Engel Károly: *Az erdélyi felvilágosodás egy kiváló tudósa*. Terra Nostra 1971. Buc. 269-278

[33] Csetri Elek: *Egy agrártudós a XVIII. századi Erdélyben*. Korunk Évkönyv 1977. 233-245.

[34] Csetri Elek: *Az erdélyi Mezőgazdasági Egyesület,* In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor. Buk. 1979. 161-172 (Hasonló európai szerveződésekhez megszületik az Erdélyi Mezőgazdasági Egyesület és rövid működése (1769-1772) nagyszerű alkalom volt Fridvaldszky tudományos munkájának és felkészültségének érvényesítésére miután Mária Terézia ilyen egyesületek alapítását rendelte el.

[35] Csetri Elek-Engel Károly: *Societatea ardeleană de agricultură 1769-1772. (Erdélyi mezőgazdasági egyesült. 1769-1772), Studia Universitatis Babes-Bolyai*. Series Historia 1983, 24-31

[36] Csetri Elek: *Importanţa primei lucrări agronomice de specialitate din Transilvania I. Studia Universitatis Babes-Bolyai* Series Historia 1975. 32-51

[37] *Importanţa primei lucrări agronomice de specialitate din Transilvania II. Studia Universitatis Babes-Bolyai* Series Historia, 1974. fasc. 1, 3-15

ben memoárok, naplók jelentek meg magyar szerzőktől), megfogant az a gondolat a kiadó vezetőiben, hogy sorozatban foglalkozzunk valamilyen kevésbé kényes gazdasági kérdéssel. Akkor kaptam azt a javaslatot a Kriterion Könyvkiadótól, hogy gyűjtsem össze az erdélyi méhészeti forrásokat, kéziratokat, amelyek beilleszthetőek a „fehér sorozatba". Egy félezer oldalas kézirat el is készült, azonban nem sikerült megjelentetni. Akkor jutott el könyvkiadásunk arra a mélypontra, hogy egyszerűen nem lehetett már a magyar helységneveket magyarul írni. Ilyenformán tehát olyan könyvem, mint a Nagyenyedi méhészkönyv, csak úgy jelenhetett volna meg, hogy „Aiud-i méhészkönyv". Anakronisztikus helyzet állott volna elő. Hasonló megoldásokat én nem vállalhattam, és visszaléptem. Így a könyv nem jelent meg csak sokkal később, 14 éves késéssel, 2001-ben. A közelmúltban a székelyudvarhelyi Erdélyi Gondolat Kiadó vállalta a könyv kinyomtatását, és Erdélyi méheskert. Régi erdélyi méhészkönyvek címen látott napvilágot. Megszületett a könyv, de óriási késéssel. Tudniillik több kéziratomhoz hasonlóan ezúttal is úgy jártam, hogy mire elkészült, a politikai viszonyok, a cenzúra szigorodása folytán nem jelenhetett már meg. Így történhetett, hogy 1989 úgy köszöntött rám, hogy öt, jóformán kész kézirat feküdt íróasztalomban. Ezeknek a kéziratoknak a megjelenése aztán a következő évtizedben történt meg."[38]

Az *„Erdélyi méheskert. Régi erdélyi méhészkönyvek"*[39] című kötete valójában az erdélyi méhészet összefoglaló története. Előtte azonban, az erdélyi méhészettel kapcsolatosan, munkássága során még többször jelentkezett írásokkal: *Fejedelmünk szerette a mézet. Romániai Magyar Gazdák Egyesülete Évkönyv*[40], *Régi erdélyi méhészkönyvek*[41].

A legtöbb esetben nagyobb írásainak kiadására tudományos karrierjének utolsó húsz évében került sor, de nem azért, mert akkor értek meg a könyvei a kiadhatóságra, hanem sokkal inkább azért, mert a korszak

[38] Somai József: *Ars longa, vita brevis (Interjú Csetri Elek történész-akadémikus 80. évfordulója alkalmából), Közgazdász Fórum* 2004/7/4/ 5

[39] Csetri Elek: *Erdélyi méheskert. Régi erdélyi méhészkönyvek* Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely, 2001. 422 plusz XIII oldal

[40] Csetri Elek:*Fejedelmünk szerette a mézet. Romániai Magyar Gazdák Egyesülete Évkönyv,* 1991. 54-55

[41] Csetri Elek: *Régi erdélyi méhészkönyvek.* História 1995. 5-6. sz. 53-55

olyanná változott, hogy a már régebben összegyűjtött anyagaiból közel tíz könyve megjelentetése vált lehetővé.

Tudjuk, hogy a hosszú évek során érdeklődési köre súlypontjához tartozott a történelmi személyiségek, vagy a tudós társadalom kiválóságainak bemutatása. Ha összeszámoljuk, legalább 25 történelmi személyiség szerepel az írásai lajstromán. Ismeretes, hogy a letűnt rendszerben a személyiségek háttérbe szorultak, és a tömegek szerepének hangsúlyozása került meghatározóan előtérbe. A történelmi személyiségek jelentőségével kapcsolatos véleményét a 80 éves tudós professzor a következőképpen fejtette ki:

„Abból indulnék ki, hogy mikor ilyen nagy személyiségeknek a kutatására és bemutatására került sor, ezek központba helyezése ellensúlyt jelentett azzal az irányzattal szemben, amely háttérbe szorította a személyiségek történelmi szerepét. Természetesen nem lehet a kettőt elválasztani. Bizonyos pillanatokban fellépésükkel a tömegek döntő szerepet játszanak, pl. forradalmak, háborúk idején. A mi esetünkben például a 48-as forradalom és szabadságharc idején, vagy 1956-ban. Kétségtelen viszont, hogy ezekben az esetekben is egy olyan spontán kitörésről és szerepvállalásról van szó, amelyeknek az előkészítésében viszont a személyiségeknek, elsősorban az értelmiségieknek, politikusoknak volt óriási szerepük. A kérdést magamra vonatkoztatva említettem már, hogy a 60-as években, miután a Wesselényi-téma feldolgozása lehetetlenné vált, olyan javaslatot tettem, hogy a Wesselényi uradalom modernizálásának témakörére kapjak támogatást. Mikor erre is elutasító választ kaptam, akkor fogalmazódott meg bennem az a gondolat, hogy egy olyan személyiséget kell választanom kutatásaim tárgyául, akit az egyetemes tudományosság egyértelműen elfogad. Amint említettem, így jutottam el a Kőrösi Csoma Sándor kérdés vizsgálatához. Ugyanakkor a feladataink rendjén állandóan felmerültek olyan témák, amelyek megírásában történészként szerepet kellett vállalnunk. Így jutottam el másik nagy témámhoz, Bethlen Gábor személyiségéhez. Már 1980-ban, a nagy fejedelem születésének 400 éves évfordulója alkalmából felmerült egy Bethlen Gábor emlékkönyv összeállítása, amiben többen is szerepet vállaltunk. Az én feladatom Bethlen Gábor életrajzának a megírása volt. Azért éppen ez, mert ebben a műfajban eléggé járatos voltam, hiszen azelőtt a

Kőrösi, Fridvaldszky, Teleki Sándor, Vass Pál kiadványokba már készítettem életrajzot. Meg is írtam 1980-ra Bethlen Gábor mintegy 60 oldalas életrajzát a kötet számára. A „felettes hatóságok" előtt azonban a kérdés nem volt „időszerű", és nem engedélyezték az emlékkönyv kiadását. Magam maradtam hát a Bethlen-biográfiával, de annyira megszerettem a témát, hogy elhatároztam: hogyha pillanatnyilag nem is alkalmas az idő a Bethlen-életrajz megjelentetésére, én ezt kibővítem, kiegészítem, és valamikor talán megjelenhetik. Így készült el az idők folyamán Bethlen Gábor életútja, ami aztán 1992-ben látott napvilágot."[42]

Hosszú várakozás után tehát megjelenhetett Csetri Elek *Bethlen Gábor életútja*[43] című kötete. Előszavában saját munkáját összefoglalva úgy értékeli, hogy „Tanulmányunk főleg az eddigi eredmények összefoglalásában, a források pontosabb értékelésében és interpretálásában, a szigorúbb kritikai értelmezésben, tévedések kiigazításában, a teljesebb Bethlen-kép megrajzolásában, egyes életszakaszok súlypontozásában és a részletek-mozzanatok tisztázásában próbál újat nyújtani."[44] A kötetben Csetri végigkíséri Bethlen Gábor életét gyerekkorától a hatalom megszerzéséig, majd a megszilárdításáig (1613–1619), a fejedelemség virágkoráig (1619–1626), s végül a békés építkezésig (1626–1629). A kötetben megtaláljuk viszont a fejedelem elemzését, a gazdaság és kereskedelem terén elért sikeres konszolidációs eredményeit illetően. Gazdasági politikáját jellemezte, hogy az állami és magánjövedelme valójában összeforrt, s mindez a fejedelemség gazdasági fejlesztésének érdekében. A merkantilizmus felé hajló, hatékony gazdaságpolitikáját a kincstári birtok szélesedő hálózatában, magasnak tekinthető állami adóban, virágzó külkereskedelmi kapcsolatokban, állami monopólium érvényesítésében az árucserében, fejlődő iparban, manufaktúrák alapításában, az árak állami szabályozásában, ipar és kereskedelem szabályozásában látta. A kereskedelemben az állami monopólium kialakításának törekvése érvényesült. Amikor egyes áruk (méz, viasz, higany, bőr, vas, réz, szarvasmarha, ló) kiviteli tilalmait bevezette, megerősítette a fejedelemséget.

[42] Somai József: *Ars longa, vita brevis* (Interjú Csetri Elek történész-akadémikus 80. évfordulója alkalmából), Közgazdász Fórum 2004/7/4/, 6

[43] Csetri Elek: *Bethlen Gábor életútja*. Kritérion, Bukarest 1992, 235 + 7 oldal

[44] Uo. 7

Erős szándéka volt a kereskedelemre buzdítani a nemességet, hogy a szászok kereskedelmi monopóliumát korlátozhassa. Amellett, hogy kiváló gazdaságpolitikus volt, ő maga is nagyformátumú gazdálkodó, kereskedő és ipari vállalkozó volt egy személyben.

Az irodalomtörténet számára Csetri feltárta Gyulai Lajos grandiózus munkásságát is, amely szerint ő az egész magyar irodalomnak a legnagyobb méretű naplóírója. A naplók összesen 140 kötetet tesznek ki feldolgozatlan formában, ami valójában a kor leírásának kincsestára. Ebből az óriási munkából sikerült (Miskolczi Ambrus pesti történésszel) az 1848–1849-es naplóinak ismertetését két kötetben kiadni 2003-ban.[45] Gyulairól azt írja: „Nincs a korszaknak olyan jelentős szépírója vagy tudományos képviselője akár a természettudományok, akár a történettudomány területén, aki annyit olvasott volna, mint Gyulai. Földbirtokos lévén, foglalkozása az volt, hogy a birtokát kezelte és modernizálta, ugyanakkor pedig szenvedélyesen olvasott, és szenvedélyesen, szinte grafomán módon írt." Csetri fontosnak tartotta, hogy ebből a monumentális napló-sorozatból a '48-as éveket megelőző időszakot, a reformkor egy jellegzetes időszakát feldogozza és publikálja.[46] Ennek a kötetnek az előszavából kitűnik, hogy Gróf Gyulai Lajos a polgári egyenlőség megvalósításának és a szabadságok kiterjesztésének a híve, mert naplójában üdvözli a polgárság jelentkezését és a szabadságjogok kiterjesztését az addig elnyomott osztályokra. Csetri szerint „Ha személyiségét korába akarjuk elhelyezni, Gyulai a vállalkozó polgárrá átnövő angol birtokoshoz hasonlított leginkább, s később lényegében modern polgárrá vált. Jó gazda volt. Nemcsak birtokával törődött, hanem azt fejlesztette, gyarapította, ipari vállalkozásokba fogott, pénztőkét helyezett ki. A pénzügyi fegyelmet magára kötelezőnek tartotta, nem keveredett adósságokba."[47] Fourier falanszterrendszeréért lelkesedett és meglepő részletességgel le is írja, mert rendszere a munkára, talentumra és vagyonra épített.

Csetri Elek tudományos munkásságának gazdasági vonatkozásai

[45] Csetri Elek-Miskolczy András: *Gyulai Lajos Naplói I. és II. kötet, ELTE román filozófiai tanszék, Központi statisztikai hivatal levéltára*, Budapest, 2003, 323 +410 oldal

[46] Csetri Elek: *Gyulai Lajos Napló (1820-1848)*, Kritérion, 2004, 525 old.

[47] Csetri Uo.47

azért fontosak számunkra, mert gazdasági vonatkozásban is igaz, hogy tudományos múltunk feltárásával adós még a kutatásunk, ami azt jelenti, hogy a nagy gondolkodó elődeink értékei továbbra is homályba borulnak, pedig ezeket az értékeket fel kell tárnunk fiataljaink tanulságára, hogy ezek az értékek beépülhessenek a jelenbe és gazdagíthassák mai értékeinket. Ezért tartozunk hálával Csetri történésztudósnak is, akinek az érdeklődési körében központi helyet foglalt el egész munkássága során a gazdaságtörténet és a gazdasági gondolkodás múltja. A fent bemutatott munkásságához még ismernünk illik azokat a tanulmányokat, amelyek ezt a gondolkodásmódot tárják fel szellemi életünk gazdasági vetületeivel foglalkozó szakemberek előtt. Ilyen tanulmányok közül most csak a felsorolásra vállalkozunk, azonban megérdemelne akár egy összefoglaló kötetet is. Tehát még gazdasági témájú munkáihoz soroljuk: *Az árutermelés fokozódása az erdélyi mezőgazdaságban a feudalizmus bomlásának idején*[48], *Iratok az erdélyi parasztság 1831. évi mozgalmainak kérdéséhez*[49], *Aspecte ale situaţiei şi dezvoltarea oraşelor din Transilvania (1786-1848)*[50], *Prima lucrare economică din Transilvania*[51], *Kolozsvári népességtörténet számokban I.*[52], *Gazdasági kérdések Apáczai műveiben*[53], *Kolozsvári népességtörténet számokban II.*[54], *Lelkemből óhajtom, hogy javíttassék a földnép állapota*[55], *Tanulmánykötet Erdély*

[48] Csetri Elek-Imreh István: *Az árutermelés fokozódása az erdélyi mezőgazdaságban a feudalizmus bomlásának idején, Studia Universitatis Babes-Bolyai*. Series Historia, 1962. I. fasc. 41-56

[49] Csetri Elek: *Iratok az erdélyi parasztság 1831. évi mozgalmainak kérdéséhez, Studia Universitatis Babes-Bolyai.* Series Historia, 1962 I.fasc 57-97

[50] Csetri Elek-Imreh Istvan: *Aspecte ale situaţiei şi dezvoltarea oraşelor din Transilvania (1786-1848), Studia Universitatis Babes-Bolyai*. Series Historia, 1966. .fasc. 2. 61-76

[51] Engel Károly-Csetri Elek: *Prima lucrare economică din Transilvania*, Terra Nostra 1971. 269-278

[52] Csetri Elek: *Kolozsvári népességtörténet számokban I.*, Utunk, 1974. jun. 23. sz. 1-5

[53] Csetri Elek: *Gazdasági kérdések Apáczai műveiben*, Korunk, 1975. 5. sz. 356-362

[54] Csetri Elek: *Kolozsvári népességtörténet számokban II.*, Utunk Évkönyve, 1975. 64-67

[55] Csetri Elek: *Lelkemből óhajtom, hogy javíttassék a földnép állapota*, A HÉT 1975. május 16. 26. sz. 5